

VALORS I FUNCIONS D'IBI I INDE ALS PARLARS LLITERANS*

Javier GIRALT LATORRE

1. INTRODUCCIÓ

Com ja s'adverteix a l'*Estudio sociolingüístico de la Franja Oriental de Aragón*,¹ no és casual l'interès que en molts lingüistes ha suscitat aquesta àrea dialectal aragonesa des dels primers anys del segle xx. Així mateix, no és estrany que, juntament amb la Ribagorça, hagi estat La Llitera una de les comarques més ateses des d'una perspectiva dialectològica, sense cap dubte per la quantitat de característiques lingüístiques que fan d'aquests dos espais geogràfics les zones on es pot apreciar més palesament la transició lingüística entre les modalitats aragoneses i les catalanes.

Efectivament, en aquesta realitat dialectal de La Llitera s'adverteix una clara transició entre els parlars amb un nombre considerable de trets aragonesos, els més

* En aquest treball hem procurat adaptar els parlars de La Llitera a l'ortografia normativa catalana. Així i tot, hem de fer algunes precisions que facilitaran la interpretació correcta d'algunes de les grafies utilitzades:

a) El so interdental fricatiu sord [θ] no existeix en català, però sí a les parles d'Alins, Açañui, Calassanç, Gavasa, Peralta i San Esteve de Llitera, per la qual cosa les grafies *z* (davant les vocals *a, o, u* i en posició final) i *c* (davant les vocals *e, i*) es mantenen i es pronuncien com en castellà. A la zona 3 hem respectat l'ortografia catalana, perquè en aquests casos s'articula [s].

b) La diferència de sonoritat que estableix el català entre *-s-* [z] i *-ss-* [s] no existeix a La Llitera, per la qual cosa només usarem la grafia *-s-*.

c) Les grafies *g* (davant *e, i*) i *j* (davant *a, o, u*), de la mateixa manera que *x* (en posició inicial o precedida de les consonants *n, r*) i els dígrafs *tj* i *tg*, corresponen al so palatal africacat sord [ç]. Només en alguns casos, per castellanisme, es manté el so velar fricatiu sord [x].

d) Com a la Ribagorça i al Baix Cinca, a La Llitera es conserven els grups llatins PL, CL, FL, GL, BL, amb palatalització de la consonant lateral: [pʎ], [kʎ], [fʎ], [gʎ], [bʎ]. Per aquest motiu, encara que respectem l'escriptura normativa catalana, els grups *pl, cl, fl, gl, bl* tenen la realització fonètica assenyalada abans.

e) Conservem, així mateix, els acabaments dels femenins plurals *-as* (zones 1 i 2) i *-es* (zona 3).

¹ Vid. MARTÍN *et al.*, *Estudio*, p. 11.

occidentals, i aquells altres que quasi bé no posseeixen elements de procedència aragonesa, els que se situen més a prop de la frontera administrativa entre Aragó i Catalunya. Aquesta evolució lingüística entre les diverses comunitats de parlants ens ha permès establir una divisió de la comarca en tres zones dialectals:

a) ZONA 1: integrada per les localitats d'Alins, Açañui, Calassanç i Sant Esteve de Llitera. Les seves modalitats lingüístiques presenten una forta influència dels parlars aragonesos; bàsicament són varietats del català, però amb nombrosos elements compartits per les modalitats pirenenques de la província d'Osca. Segons Coromines, són pobles de llenguatge mixt, en els quals el percentatge de característiques aragoneses s'acosta al 50%;² Alvar, per la seva part, assenyala: «A la vista salta un hecho: las localidades catalanas de Ribagorza y La Litera ofrecen un caudal abundante de aragonesismos; superior al de los catalanismos en los pueblos que hablan aragonés».³ Per això, es constitueix plenament com una zona de transició.⁴

b) ZONA 2: inclou només Peralta de la Sal i Gavasa. Distingim aquesta àrea perquè, encara que coincideix fonamentalment amb els parlars de la zona 3, manté uns quants elements concurrents amb els de la zona 1. Les modalitats de Peralta i Gavasa marquen la transició interna de la comarca entre les varietats orientals i les occidentals.

c) ZONA 3: formada per les poblacions de Tamarit de Llitera, El Torricó, El Gaió, Albelda, El Campell, Castellonroi, Baells, Valdellou, Natxà, Camporrells, Saganta i Estopanyà. Les modalitats d'aquestes localitats pertanyen ben bé al català occidental, molt semblants al lleidatà, malgrat que les més properes a les comarques interiors d'Aragó tenen un major nombre de trets castellans o aragonesos.

Tantmateix, el complex dialectal lliterà presenta un bastiment bàsic comú, una sèrie de característiques, les quals li concedeixen certa unitat lingüística, inclús amb la resta de la Franja Oriental d'Aragó. Un d'aquests elements és la utilització, de la mateixa manera que en totes les modalitats dialectals aragoneses i en català, d'algunes formes derivades dels pronoms adverbials llatins *IBI* i *INDE*, components de la llengua que, etimològicament, deriven de partícules adverbials, però que, des d'un punt de vista morfosintàctic, es comporten com autèntics elements pronominals i com a tals han d'ésser considerats. Aquests pronoms adverbials destaquen per la seva qualitat d'àton; aqueixa circumstància, pròpia dels pronoms personals febles, facilita l'aparició de formes amb reducció vocàlica i la seva fusió, per enclisi o proclisi, amb qualsevulla paraula del decurs.

² COROMINES, *Noms*, p. 48.

³ ALVAR, *Catalán*, p. 181.

⁴ Hem d'anotar, a més, que la localitat d'Alins del Mont, segons l'estudi que ha realitzat R. Sistac, es pot considerar modalitat lingüística no catalana, perquè tenen un pes específic molt més important els elements de procedència castellana i aragonesa que no pas els d'origen català (*Ribagorça*, p. 309).

Si fem una aproximació històrica als pronoms adverbials dins del panorama lingüístic espanyol, haurem de començar dient que foren coneguts pel castellà, per l'aragonès i, és clar, pel català medievals. En castellà ja es documenten des dels primers textos, però es van perdre durant el segle xv. En canvi, l'aragonès els va conservar totalment, sobre tot pel seu caràcter arcaic, de manera que s'han mantingut a les parles dialectals vives: la regularitat de l'aragonès des d'una perspectiva sintàctica, així com una escassa tendència a la innovació, van afavorir la persistència d'aquestes partícules, al contrari que en castellà, on gaudien d'una major llibertat sintàctica, per la qual cosa es van equiparar amb alguns adverbis i algunes formes pronominals fins que van desaparèixer completament.⁵ I els motius pels quals es van conservar en català fins als nostres dies són els mateixos que en el cas de l'aragonès, però molt més accentuats encara: «La absoluta variedad y riqueza de sentido que poseen los complementos, por un lado, y su mayor constancia en la colocación dentro de la frase».⁶

Per tant, als parlars de La Llitera, com a modalitats del català occidental, també ha romàs l'ús d'algunes solucions derivades dels llatins IBI i INDE, coincidents amb el català unes vegades, amb l'aragonès d'altres. Segons aquesta circumstància, concorde amb el caràcter transitori d'algunes varietats d'aquesta comarca, comprovarem que no pas totes les formes ni tots els valors són generals, ni molt menys, segons l'anàlisi que seguidament presentem.⁷

2. PRONOM ADVERBIAL IBI

2.1. Anàlisi formal

2.1.1. A La Llitera hem tingut l'ocasió d'enregistrar dos derivats del pronom adverbial IBI: *hi*, *hie*. El primer problema que se'ns planteja davant d'aquestes dues formes, des d'una perspectiva diacrònica, és determinar l'etimologia de què procedeixen, ja que els filòlegs que s'han ocupat de la qüestió han proposat diverses possibilitats, sense arribar a cap solució unànim. Badia va considerar que l'ètim per a totes les llengües romàniques hauria d'ésser IBI i es va fonamentar bàsicament en les

⁵ BADIA, *Complementos*, § 117, assenyala també que en els parlars aragonesos va influir decisivament la seva proximitat amb el català, tant geogràfica com cultural i política. GAZDARU, *Hic*, p. 39, critica la idea de que l'aragonès hagi sofert la influència del català en l'ús d'aquests complements, ja que hi ha nombrosos trets en què discrepen obertament: a més, una evolució paral·lela d'ambdós romanços no vol dir influència d'un sobre l'altre. En un article posterior, Badia especifica que tal afirmació es refereix a la zona geogràfica, dins del domini aragonès, on es parlen modalitats catalanes, àrea des de la qual, indubtablement, s'han estès formes de tipus català a les zones aragoneses pròximes; així, el català haurà recolzat igualment la conservació d'aquests complements pronominals en algunes comarques de l'Alt Aragó (*Ibi e Inde*, pp. 70-71).

⁶ BADIA, *Complementos*, § 172; GAZDARU, *Hic*, p. 38, indica que, en el cas del català, s'ha de parlar també d'un conservadurisme més accentuat que en castellà.

⁷ Tots els materials que aquí oferim procedeixen de les enquestes que, entre els anys 1991 i 1992, vam realitzar a La Llitera per a elaborar un estudi de les seves modalitats lingüístiques, investigació que, en un futur no llunyà, constituirà la nostra Tesi Doctoral.

solucions —medievals i actuals— del dialecte aragonès que conserven la consonant *b* (per exemple, *bi ha*, *bi'stá*, a Echo i Ansó, respectivament); d'aquesta manera, coincideix amb les propostes de Menéndez Pidal i Moll.⁸ Posteriorment, per a explicar la *h*- que trobem en algunes formes, especialment les catalanes, hem de pensar en l'influx analògic de la partícula llatina *HIC*, sobre tot si tenim en compte la confusió fonètica i semàntica que es va produir entre *IBI* i *HIC*.⁹ Enfront d'aquesta hipòtesi, es troba la de Gazdaru, qui pensa que les formes castellanes i aragoneses surgirien indubtablement d'*IBI*, mentre que les catalanes procedirien d'*HIC*, de manera que la *h*- d'aquestes solucions seria etimològica.¹⁰ Alvar és molt més caut en aquest sentit i precisa que, «a pesar de todo, la luz sobre la cuestión no se ha hecho definitivamente; si *IBI* e *HIC* perdieron su valor propio para designar —sólo— una referencia locativa, sin indicación de proximidad o lejanía, habrá que aportar datos latinos que demuestren la exclusión de *HIC* y la universalidad de *IBI*. Mientras esto no se pruebe, creo muy difícil pronunciarse por una de las dos etimologías, salvo en casos muy seguros (arag. ant. *ive*, *ye*, *bi*, *vi*; arag. mod. *ibi*, *bi*), ya que tanto *IBI* como *HIC* llegaron a **y* en época prerromance».¹¹

En el cas concret de la nostra comarca, zona fronterera en què enregistrem parlars de filiació catalana, és molt més complicat encara determinar un origen etimològic segur, especialment perquè les formes documentades són *hi*, *hie*, per a les quals s'han proposat etimologies diferents. Tanmateix, creiem que l'explicació més raonable és la de Badia, és a dir, sembla prou segura la procedència d'*IBI*, etimologia de la qual surgirien les dues solucions abans esmentades, sense oblidar, és clar, el possible influx de l'adverbi llatí *HIC*, encara que només en el moment de reprendre la grafia *h*-.

Pel que fa a l'ús d'aqueixes dues formes lliteranes, pot afirmar-se que la solució *hi* és general entre els parlars aragonesos i els catalans;¹² però, *hie* és un resultat desconegut pel català, considerat —segons el professor Veny— identificatiu de la varietat ribagorçana del català occidental.¹³ Dins de l'espai dialectal aragonès, és una forma poc estesa; concretament, només s'enregistra a Campo, Graus, Torres del Obispu, Juseu, Aler, La Puebla de Castro i Bielsa.¹⁴

⁸ BADIA, *Complementos*, § 5; MENÉNDEZ PIDAL, *Manual*, § 128; MOLL, *Gram. hist.*, § 191.

⁹ BADIA, *Ibi e Inde*, p. 63.

¹⁰ GAZDARU, *Hic*, pp. 31-33. BADIA, *Ibi e Inde*, p. 63, matitza que l'aparició de la *h*- en *hi*, *hy* (formes comunes al castellà, aragonès i català) no és raó suficient per a plantejar una derivació d'*HIC*.

¹¹ ALVAR, *Dialecto*, § 195, n. 14.

¹² Per al català, *vid.* BADIA, *Gramàtica històrica*, § 123. Per als parlars aragonesos, *vid.* els següents estudis: BADIA, *Morf. arag.*, pp. 76-78; ALVAR, *Dialecto*, § 195; ALVAR, *Graus*, § 16; BADIA, *Bielsa*, §§ 87-88; BALLARÍN, *Benasque*, p. 134; BAYO, *Comedia*, pp. 82-83; ALVAR, *Ansotano*, p. 23; MOTT, *Gistafn*, p. 67; ALVAR, *Jaca*, § 74; HAENSCH, *Alta Ribagorza*, § 87. Un panorama general pot observar-se al mapa 1693 de l'ALEANR.

¹³ VENY, *Parlars*, p. 146.

¹⁴ *Vid.* BADIA, *Complementos*, § 178; QUINTANA, *Capcir*, p. 295; ARNAL, *Puebla de Castro*, p. 162; BADIA, *Bielsa*, § 88.

2.1.2. Les variants atestiguades no s'usen indistintament, sinó que la seva posició dins de la frase i el context fònic que les envolta són els factors que justifiquen la presència d'*hi* o *hie*. Vegem a continuació quines són aquestes circumstàncies:

a) Hem comprovat que, en tota la comarca, *hie* pot utilitzar-se enclíticament i proclíticament, encara que els comportaments que ara descriurem són sistemàtics a la zona 1, mentre que a les zones 2 i 3 pot donar-se perfectament el cas de que aparegui la forma *hi* en lloc de *hie*. Així doncs, com a element proclític, només s'empra quan es troba entre consonants (/cons/ + *hie* + /cons/) o quan en posició inicial absoluta va seguit d'una paraula que comença per consonant: *Io los hie digo, No los hie laves a l'Almunia, Hie crien es torrodans, Hie cullivam moltas cosetas, Espere que los hie vaigo a buscar, Hie vai tirar quatre kilos de llagor, Los hie dic a estos crios, Sol hie va nàixer a Peralta, Anguany mateix hie vaic, Encà no'ls hie dat ara, Avise-me que'ls hie daré, Només hie diu Tamarit, Quan hie vam anar naltres, Pues hie fico la pota*. Així i tot, a les zones 2 i 3 escoltem *Io'ls hi fico per la carretera, Les meues filles les hi vai apuntar, Tots los pobres hi van comprar, No mos hi va re, Hi tinc poca relació en Altorricó*.

Com a partícula enclítica, *hie* és l'única forma que trobem a la zona 1, tant si el so que li precedeix és vocàlic com consonàntic: *Anaz-hie quan podaz, Haurem de dir-lo-hie, Cantar-los-hie en gallego, Explicaz-la-hie, Anant-hie tot el llugar, Queda-tu-hie si volez*. Tanmateix, a les zones 2 i 3 només s'enregistra *hie* quan va precedit de consonant,¹⁵ perquè en cas contrari s'usa *hi*: *Lo primer que fai e corregi(r)'ls-hie, No puc dona(r)'ls-hie, No ny'ha manera de saca(r)'ls-hie, Anant-hie tu me pareix molt be, Posant-hie uns bocins ia ny'haurà prou*, juntament amb exemples com *Pa fotre-hi la pata, Sense viure-hi ningú, No havia d'anar-hi*.

b) També la forma *hi* s'empra proclíticament i enclíticament, malgrat que s'han de fer certs matisos en cada una de les zones diferenciades. Així, a la zona 1 solament es presenta en posició proclítica i sempre que el pronom adverbial estigui en contacte amb un so vocàlic, anterior o posterior a ell: *Ia hi he estat prous dias de vacances, Lo hi he vist fer de molt mala gana, Io hi he dormiu hasda gran, ¡Qué hi farem!, Io tamé hi vai estar, Ia lo hi hem dito ixo, Es que toz hi anavan, Ixo pasa quan hi han posau la nariz atos*. No ocorre així a les zones 2 i 3, ja que *hi* és la forma més general en tots els casos; de fet, s'ha pogut veure abans que, on apareix *hie*, també pot emprar-se *hi*. Tot i això, en qualsevulla posició, sempre que el pronom vagi precedit o seguit d'una vocal s'utilitzarà la variant *hi*: *Avui lo hi diu a su mare, Qui te hi ha portat per ací, A Zaragoza hi tenen tres colegios, Io no hi hai estat mai a França, Si li interese pa plegar-hi alguna cosa, S'hi coneix, No hi estan avui, Ficant-hie-hi un sac, Después de la pastera hi fiquen un calder*.

2.2. Valors i funcions

Bàsicament, els valors fonamentals que els derivats d'IBI poden acomplir als parlars de La Llitera coincideixen amb el català; són els que detallem tot seguit:

¹⁵ Cfr. ALCOVER, *Tamarit*, p. 29.

a) Un dels usos més importants és el locatiu, de manera que equival a una circumstancialitat de lloc, la qual pot anar introduïda per una preposició que no sigui *de*. Pot indicar:

- en quin lloc (*on, a on*): *Io hie dormiu hasda gran, Hie posavan las brasas a dintro, Ara ia hi estan las piscinas, S'hi estan un mes, Hi vai estar tres anys, No cal que hi estiguen guaire, ¿No hi havies estat mai a Baells?, Només hie diu Tamarit, Io ia hi vai anar, Si no sabes el català no hi podràs anar, No hi anam si no e per malos, Hi han acudit de tots los contornos, Ells hi van molt a comprar, Lo nen tamé l'hi portaven, Hi vai estar més de vint mesos, M'hi ha enviat a io, Allavontes s'hi tire lo blat;*

- per quin lloc (*per on*): *No hi pasam casi mai, Un concepto de lliterà per esta zona no hi està, No hi baixes (per ixa escalera), No hi van pasar pel lloc.*

Com podem observar, algunes vegades se'ns presenta en construcció pleonàstica, o sia, amb valor locatiu encara que aparegui esmentada la determinació circumstancial: *Als foraz hie crian es torrodans, Al huerto hi cullivam muchas cosetas, Coma si no hi estase al mon, Sol hie va nàixer a Peralta, A Zaragoza hi tenen tres colegios, A Lleida hi pots anar dos vegades pel maití, Ací a Albelda això no hi ha estat, A Benavarri no s'hi queda pa re, Hi hai pasat dos o tres vegades per Santistevé.*

b) Un altre ús prou freqüent a La Llitera és el de substituir un complement circumstancial encapçalat per una preposició que no sigui *de* o un adverbi equivalent: *Siempre hi penso (en tu mare), No hi vai caure (en lo que voleva dir), No s'hi pot parllar (con ixa persona), ¿Qué hi farem?, No s'hi ha probat a enragonar castellà, No es que no hi vulga tindre relació (en ixes persones), Io no hi trobo diferència (en lo català), Ia m'hi vai criar io així, No hi han patit per això, Io no m'hi esforço (en parllar lo castellà), No mo hi va res (en açò), Io hi hai pensat molt, Sempre mo hi parla (així).* Hem d'advertir, però, que moltes vegades el seu valor serà només pleonàstic, ja que el complement a què es refereix també s'expressa: *No hi hai tingut cap dificultat en lo català, Hi hai pensat molt en totes estes coses que'm preguntes.*

Aquesta funció també es prou general entre els parlars aragonesos.¹⁶ En català sol reemplçar una determinació introduïda per *a, en, amb* o *entre*.¹⁷

c) Molt important en els parlars lliterans és el valor de complement indirecte («complemento preposicional referido a personas», segons la nomenclatura de Badia).¹⁸ El pronom *hi* substitueix els pronoms de datiu *li, lis* quan aquests es combinen amb els d'acusatiu: *Io los hie digo, Esplicaz-la-hie, Su tio la hi va comprar, Los hie dic a estos crios, No lo hi notava dingú, Tamé la hi dive ella, No lo hi vam partir, Encà no'ls hie dat ara, Io la hi hai sentit nombrar, Io no la hi noto, Ben la hi explicaré prou, Lo primer*

¹⁶ BADIA, *Complementos*, § 189; ARNAL, *Puebla de Castro*, p. 163.

¹⁷ MOLL, *Gram. hist.*, § 519.

¹⁸ BADIA, *Complementos*, § 189.

que fai e corregi(r)'ls-hie, Io no la hi sacaré. Noteu en els exemples precedents que la combinació dels pronoms dins de l'oració coincideix plenament amb l'estructura del català, és a dir, el pronom *hi* es postposa a la forma de complement directe.

En relació amb aquest comportament, hem de ressaltar que en l'àmbit catalanoparlant és un valor absolutament general, encara que només és considerat correcte per la norma catalana en el cas de que substitueixi el singular *li*, perquè el reemplaçament de la forma del plural *lis* es té per col·loquial i vulgar.¹⁹ Històricament, assenyala Badia que l'ús d'*hi* per *lis* no es troba generalment a la llengua catalana antiga, encara que Moll el documenta en algun text del segle XV; a més, matisa que es un tractament analògic amb els casos en què l'emprament d'*hi* es correcte, o sia, quan *hi* compleix la funció d'objecte indirecte singular, quan és un locatiu, etc.;²⁰ també considera Badia que som davant d'un valor expletiu del pronom adverbial,²¹ afirmació que no podem acceptar per a la nostra comarca, perquè és, sense cap dubte, un complement indirecte.

Per tant, no es troba a La Llitera el castellà *se lo* (< ILLI-ILLU), sinó que es resol de manera molt diferent, amb la combinació ILLU-IBI, d'on provenen els resultats susdits.²² Aquesta solució discrepa d'algunes altres de la geografia aragonesa, com poden ésser *le ne* (< ILLI-INDE), on *ne* es refereix a l'acusatiu,²³ o el resultat *le lo* (< ILLI-ILLU) de Bielsa.²⁴

d) Així mateix, s'ha enregistrat l'ús expletiu del pronom adverbial, en concret quan apareix amb verbs de sentit emprats com intransitius: *Ia'l vai ver-hi que puiaua, No hi veu brenca, Si ho dices tan oscur no s'hi veurà, ¿Ia hi veus be ací?, No hi sentis guaire be, No hi veic res, No hi sentia pel soroll de les màquines, Grite-li perque no hi sinte be, S'hi coneix*. El pronom *hi* s'ha convertit ací en una marca d'intransitivitat.²⁵

e) En algunes poblacions lliteranes (exactament Castellonroi, Valldellou i Estopanyà), hem tingut l'ocasió de testimoniar la combinació d'*hi* amb el verb *haver*: *Hi ha alguna modificació, Hi ha vegades que anem a Lleida, Hi ha vegades que'ls volen ficar impediments, Io hi ha vegades que ho dic, Hi deu d'haver lo menos cinc kilòmetros, Ara no*

19 FABRA, *Gramàtica*, § 75.

20 BADIA, *Gram. cat.*, § 116; MOLL, *Gram hist.*, § 534.

21 BADIA, *Complementos*, § 210.

22 BADIA, *Complementos*, pp. 237-238. En relació amb la procedència de *lo hi* s'han plantejat dues possibilitats bàsiques: per una banda, que derivi del llatí ILLU-ULLI (> lo li > lo lli > lo i), defensada per Diez, Menéndez Pidal, Cuervo i Gessner; per altra, que procedeixi d'ILLU-IBI, proposada per Meyer-Lübke i Badía Margarit; la justificació de cadascuna la podeu veure a BADIA, *Complementos*, pp. 40-47.

23 Vid. ALVAR, *Dialecto*, § 195.4; ARNAL, *Puebla de Castro*, p. 90.

24 BADIA, *Bielsa*, § 86.

25 BADIA, *Complementos*, § 187, indica que, en aquests casos, ha perdut el seu valor locatiu i la seva funció és la de donar caràcter intransitiu al verb amb què apareix.

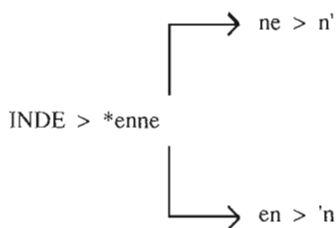
hi ha cap, Només hi ha un matrimoni. Com en català, aquesta fórmula s'utilitza quan es vol expressar l'existència —també amb la partícula *ny'*, que analitzarem després—. Funcionalment, el pronom *hi* s'ha convertit en una simple marca d'impersonalitat.

De la mateixa manera que en català, veiem que a Castellonroi també s'empra el pronom *hi* juntament amb el verb *ser*, indicant existència:²⁶ *la hi ere algun auto, Allà hi ere una familia que mos tratavem molt.* Així i tot, els exemples aportats van ésser recollits només entre informants de més de 70 anys; açò ens reflexa que ha pogut estar una característica morfosintàctica pròpia de la modalitat de Castellonroi (inclús d'altres pobles), però que avui ha retrocedit en benefici d'*haver-hi* i *ny'haure*.

3. PRONOM ADVERBIAL INDE

3.1. Anàlisi formal

3.1.1. Ja hem parlat abans del caràcter feble que identifica els pronoms adverbials; per aquest motiu, segons la posició que ocupi dins de la frase, INDE se'ns presenta amb les variants *ne*, *en*, *n'*, *'n*. Pel que fa a l'origen d'aquestes formes, s'accepta de manera general l'etimologia INDE, encara que per cadascuna es proposen comportaments fonètics diferents.²⁷ De totes les explicacions, la més satisfactòria és la que ens ofereix Alvar, qui assenyala que en el grup -ND- es produiria una assimilació consonàntica, amb un resultat **-nn-* > *-n-*; des d'ací, depenent del context en què es troben, apareixen les diferents solucions susdites:²⁸

En el cas del català, Moll i Badia consideren que la variant que pròpiament prové del llatí INDE és la forma plena *ne*, de la qual neixen l'elidida *n'* i la reduïda *'n*; la creació d'*en* l'expliquen a partir del reforç de la solució reduïda *'n* mitjançant la pròtesi de la vocal *e-*, malgrat que Badia reconeix que també pot ésser considerada fonèticament regular, com ho fa Alvar, i més encara quan tenim testimonis medie-

²⁶ Vid. MOLL, *Gram. hist.*, § 519, malgrat que només ens aporta exemples del català medieval literari i no del català actual.

²⁷ Vid. les teories enfrontades de BADIA (*Complementos*, §§ 7-9; *Ibi e Inde*, pp. 65-68) i GAZDARU (*Hic*, pp. 35-37).

²⁸ ALVAR, *Dialecto*, § 195.2, n. 19; *Graus*, p. 22.

vals.²⁹ Els derivats del pronom adverbial INDE nomenats són generals en tots els parlars dialectals aragonesos i catalans.³⁰

3.1.2. Exposem a continuació les condicions que determinen l'ús d'aquestes formes i les seves particularitats segons les zones distingides:

a) *Ne* és pronom proclíctic quan apareix en posició inicial absoluta: *Ne conec molts, Ne pase dos cada dia, Ne sap molto d'enragona(r) 'l català, Ne conec uns quants, Ne pillés alguna de quan en quan, Ne vai tindre un antro*. Dins de la frase, pot utilitzar-se quan es troba en un context /cons/ + *ne* + /cons/, sobre tot si la consonant precedent és una sibilant o una nasal: *Vino ia lis ne darem, Por lo menos ne tiene, Tots ne saben, Ací a Albelda tothom ne parle, A Tamarit tampoc ne sintes de castellà, Io no lis ne parlo de castellà, L'any pasat ne van morir tres, Que se'ls ne baixe, La nena sis ne té, Molts ne teniven cinc i sis*. Per altra banda, hem enregistrat algun cas en el qual *ne* es troba en el context /vocal/ + *ne* + /cons/, encara que els exemples que aportem són poc significatius, ja que han estat utilitzats per un únic informant; per això, hem de considerar-la com una característica personal i individual d'aquest parlant: *En lo cap potse(r) ne som de baturros, L'home de la nieta ne té*.

A més, quan el pronom adverbial s'empra davant de la solució *ny'haure* (procedent de l'assimilació INDE + IBI), també adopta la forma *ne* —inclús si va precedit de vocal, a la zona 1—, malgrat que no és una combinació massa freqüent: *Me pareix que ia no ne ny'haure més, Ne ny'heva molta gana, Si ne ny'havese alguno d'espavilat, Ne ny'havie una de la provincia de Saragosa, Preferiria que només ne ny'hagués una*.

Com a partícula enclítica, és l'única que coneixen els parlants de la zona 1, darrera de vocal i consonant: *Ves-te-ne d'aquí, Pilla-ne si no'n tienes, Anar-se-ne de casa, Compra-ne unas pocas més, Minchaz-ne més, Fes-ne bona cosa*. En canvi, a les zones 2 i 3 només s'empra així quan la forma verbal acaba en consonant o en *-u*; en cas contrari sempre s'utilitzarà la variant reduïda 'n: *Agafeu-ne, Comprau-ne més que menos, Digueu-ne de més grosses, Amaniu-ne una mica més d'enciam, Fes-ne si tens temps, enfront de Porta'n totes les que pugues, Agafa'n, Parla'n tot lo que vulgues*.

b) *En* apareix solament en situació proclítica en tota la comarca. S'ha de ressaltar com aquesta forma l'hem localitzada en els mateixos contextos que *ne*, encara que en una proporció de casos una mica menor. Així, la podem trobar en posició inicial absoluta i seguida de consonant: *En tien que ny'haure, En tindrà alguns que potser siran més pesats, En tenen tres, ¡En fa d'ans que està a Binèfar!*; també en el context /cons/ + *en* + /cons/: *Setenta i dos en tengo, Quan en tinga més ia te'l diré, Toz en sem-*

²⁹ MOLL, *Gram. hist.*, §§ 269-270; BADIA, *Gramàtica històrica*, § 125.

³⁰ Vid. ALVAR, *Dialecto*, § 195.2; BADIA, *Gram. cat.*, § 111.1; MOLL, *Gram. hist.*, §§ 269-270; BADIA, *Bielsa*, §§ 87-88; HAENSCH, *Alta Ribagorza*, § 87; MOTT, *Gistaín*, p. 67; NAGORE, *Panticosa*, p. 105; ARNAL, *Puebla de Castro*, p. 153; ALVAR, *Ansolano*, p. 23; ALVAR, *Jaca*, § 74; GONZÁLEZ GUZMÁN, *Aragüés*, § 60; BALLARÍN, *Benasque*, pp. 130-131; ALVAR, *Graus*, pp. 22 i 36.

bram de blat, Tampoc en sabem d'enragonar be'l català, Ells en diuen bufoneres, No pas a Tamarit en parlem de malament, Tres en necesitas; i davant de ny' (exemples enregistrats a Calassanç): En ny'hai, En ny'haveva maestros i maestra.

Hem comprovat, així mateix, una tendència a mantenir la forma plena *en* quan va precedida de les vocals /i/, /u/ i seguida de consonant; la raó d'aquesta situació és la capacitat d'aqueixes dues vocals de comportar-se com a semiconsonants, de manera que, per fonètica sintàctica, constitueixen un diftong amb la vocal del pronom adverbial (especialment entre les localitats de la zona 1): *Guarda-me-ne si en fas, Tú en tiens molta de cara, I en tenim atros de Sant Bartolomé, Ha estat sempre en los de Santistevé i en barreie.*

c) La variant elidida *n'* s'empra únicament en posició proclítica i sempre que va seguida de vocal: *Ia n'estigo farto, Me n'he puiat deseguida, Mo n'anam, N'han arrencau molts, N'aprenen dos d'idiomes, No te n'aprofites mai, Tan apenes n'ha vingut cap a Aragó, Tamé n'e de tremendo, Mo n'hauem d'anar del lloc, ¿Quan te n'has adonat?, A esto no li n'hai vist parlar mai, A casa n'ham tingut.*

d) La solució reduïda *'n* només es documenta a la zona 1 com a proclítica, quan va precedida de vocal i seguida de consonant: *Me pareix que no'n verem cap, Aquí no'n parlla ninguno, Se mo'n riuen, Encà'n fem, Se'n van anar de contenz que pa qué, Se'n matan ben pocos.* Però, les zones 2 i 3 la presenten en totes les situacions, sobre tot enclítica: *No'n té ni un de problema, Te'n dirie moltes de coses, No'n tindràs mai de por, Me'n vai allà baix, Antes te se'n fotiven, Goteres ia'n tenim tots, No'n tenen prouta, No'n cal tants de guberts, Ves-te'n a Catalunya, Escapar-se-me'n alguna, Trencan unes cuantes pa torrar, Porta'n pa tota la semana.*

3.2. Valors i funcions

Els hereus del pronom adverbial INDE els documentem amb els valors i les funcions que seguidament comentem:

a) Locatiu: substitueix una determinació circumstancial de lloc; generalment, aquesta determinació serà introduïda per la preposició *de*, assenyalant procedència: *Ne vingo cansat (del treball), Ara'n vingo (de casa), Tamé n'ha vingut algú (d'Andalucia), Demà mateix ne vindrà un que e dotor (de Barcelona), N'arribaran molts estudiants (de València).* Tanmateix, hem enregistrat algun cas en què no indica des de quin lloc —*d'on*—, sinó a quin lloc —*a on*—: *Mo'n vam tindre que quedar a servir (a Barcelona), Que se'ls ne baixe (a Lleida); o per quin lloc —per on—: Me'n vay pasar (per casa).*

b) Un dels valors més freqüents és la substitució d'un complement preposicional o suplement; si aquest complement apareix exprés, anirà introduït per la preposició *de*. Quan té aquesta funció, quasi sempre modifica verbs pronominals que exigeixen aquesta construcció: *N'arragonavan molto (de nusaltros), ¿Qué me n'alegro!, Se n'havien donat cuenta, Que no se n'avergonyisquen, Ara me'n dono cuenta, ¿Qué n'ham de fer (del català)?, Se n'anteren a la peluqueria (de lo que pase), Me'n guardaré be (de dir*

això), *Se'n va cuidar ella (de dir-la-hi)*, *la no'n fa cas (de lo que diuen)*, *No mo'n vam enterar (de l'accident)*, *N'ham parlat algunes vegades (d'esto problema)*, *Tampoc te n'ampenedises*, *Me n'hai aburrit de pensar-hi*, *la se'n cuidan es pastors*.

Així mateix, el pronom adverbial pot presentar-se amb un valor pleonàstic, sempre que el complement verbal s'expressi: *Només me n'acordo de quan eva zagal*, *la se'n cuidan es pastors de desfer-lis es nius*, *Se n'averkonyisen de lo que parlen*, *No te n'aprofites mai dels altres*, *Acorda-te'n de lo que te vai a dir ara*, *No se'n pot parlar d'això*, *¿Qué n'ham de fer nantros del català?*, *la no m'acordo de lo que hai vingut a buscar*.

c) També pot tenir la funció de complement d'un nom o d'un adjectiu: *Precisament li'n vai comprar un parell (de màncics)*, *Mo'n donave un almudet (d'aulives)*, *Sempre mo'n portave una caixa (de pastes)*, *Lleoa-li-ne un zarpat (de cirezas)*, *la te'n daré una forca (d'all)*, *No'n pilla un clau (de català)*, *Io n'estic convensut*, *N'estic orgullós (de lo que parlo)*, *N'estic fart (de sentir-ho)*, *La botella n'está plena (de vi)*. Pròpiament, en tots aquests casos, el pronom adverbial té un caràcter partitiu, del qual es parlarà a continuació.

d) Molt important és el valor de partitiu,³¹ de manera que el pronom representa un substantiu, de qualsevol gènere i nombre, sempre amb sentit partitiu: *Esta tarde te'n puiré del huerto (de zanorias)*, *Li'n vam comprar tamé (de numerez)*, *A Santisteba n'hauràs visto (d'estos trillos)*, *¿Ójala'n sabiesem més (d'idiomes)!*, *Ny'ha vegades que se me n'escape (de paraules)*, *No'n va ny'haure mai de rosigons*, *Tan apenes n'ha anat cap a Aragó (d'estudiants)*, *Tamé n'ham arrencat (d'amelleres)*, *Tamé n'agarren a baix (d'aigua)*, *No me'n fa (de vergonya)*, *Nantros no'n tenim de problemes*. Si un nom ve determinat per un article, la substitució pel pronom *en* es fa impossible perquè despareix el caràcter partitiu:

¿Has comprat tractor? No n'hai comprat encara / ¿Has comprat lo tractor? No l'hai comprat encara

¿Tens pa? Pus, agafa'n / ¿Tens lo pa? Pus, agafa'l

¿Vos cebollas? Sí, posa-me-ne / ¿Vos las cebollas? Sí, posa-me-las

El valor partitiu del pronom adverbial es comprova fàcilment quan, dins de la mateixa frase, s'anomena també el mot per ell representat; en tal cas, es fa necessària la presència de la preposició *de*, ja que d'una altra manera no es podria mantenir el substantiu, i el pronom adopta un caràcter pleonàstic:

En faré una vintena *d'empanadons*

Sí que'n parlla alguno *de crio*

N'aprenen dos *d'idiomes*

Te'n dirie moltes *de coses*

No cal tants *de guberts*

³¹ Segons Alvar, aquest ús es documenta tard en aragonès (*Dialecto*, § 192.2).

Amb aquest sentit partitiu, el pronom adverbial pot representar un nom acompanyat d'un numeral, un quantitatiu o un indefinit; en aquestes situacions, només supleix el nucli del sintagma, mentre que els determinants han de seguir expressos:³²

- Numeral: *Li'n porto quatre (de barras de pá), Ne van anar a fabricar uno a Olot (de santo), L'any pasat ne van morir tres (d'homes), Naltres en tenim un a cada finca (de dipòsit), La nena sis ne té (d'anys), Molts ne teniven cinc i sis (de treballadors), N'ha ny'-habit tres (de nois), Ara tamé'n ve setanta (de zagals).*

- Quantitatiu: *El que'n trencava més (d'armellas), N'han arrencau moltes (d'ame-lleras), En un hora'n fie molts (de clots), No'n tenen prouta (d'aigua), Josè de Catalina tam-poc ne parle guaire (de català), Ia'n tinc prou (de sopa), Te'n portaré unas pocas (d'ensa-ladas).*

- Indefinit: *No cal que lis ne poses un antra (de collarada), No sé si n'ha encontrau alguno (de llibre), No'n tenen cap (de problema), N'hem de comprar un atro (de cotxe), Sempre mo'n dixem alguna (de manzana), Se'n va morir algun (de tocino), Ia'n tenen un altre (de dejo).*

Hem de recordar també que, quan un nom es troba representat per *en*, els adjectius que es refereixen a aquest substantiu van precedits de la preposició *de*;³³ d'aquesta manera, es manifesta el caràcter partitiu del pronom: *Tamé tu'n puedo sacar de garrapinyadas (amellas), N'he culliu de verz i negras (claudias), Se'n matan de ben pocos (llatons), En tindrà alguns de més pesats (informants), No'n dius cap de castellana (pala-bra), En tenibas un antro de guit (somer).*

Des d'una perspectiva sintàctica, el pronom adverbial *en* amb valor partitiu té dues funcions:

- Subjecte de l'oració: *Estavam al cafè i només ne va entrar una (de dona), Ne pase un (de cotxe de l'nia) cada hora, Cent mil (de pesetes) ne cauen cada mes, No me n'agrade cap (de brusa), Només me'n quede una (de docena), En va sortir tota la nit (d'ai-gua), No n'ha dentrat (d'aire) en to lo dia, Igual que'n puei un coma que'n puien dos (de nois).*

- Complement directe: *Aquí tamé'n portan (de pá), No'n criam (de llatons), A io me pareix que no'n tinguem (d'acento), No'n tindrie ni deu (d'anys), Estos llocs no'n tenen tanta (de variació), A io me n'han fotut tants (de cuartos), Vol parlar català i no'n sap, No'n fai (de vacances), Nantros no'n tenim (d'estudis), Sí que'n tenen (de diferències), N'ha portat algun ací (de dotor).*

³² Entre parèntesis assenyalem el sintagma al qual substitueix. Hem d'advertir, així mateix, que és possible que les construccions de partitiu dels parèntesis també s'expressin, de manera que el pronom adverbial passa a ésser pleonàstic.

³³ Vid. FABRA, *Gramàtica*, § 71; BADIA, *Gram. cat.*, § 111.

Noteu igualment que, en tots els exemples anteriors, el pronom *en*, amb funció de subjecte o amb funció d'objecte directe, no referix necessàriament un sintagma nominal sencer, sinó que té la propietat de substituir només el seu nucli.³⁴

e) Funció d'atribut (o complement predicatiu):³⁵ *Pobre tampoc n'e, ¡N'estic de content!, Me pareix que no me'n faré de socio, Tamé n'e de tremendo, ¡Qué n'e d'aragonés!, N'estic molt de resentit, En lo cap potser ne som de baturros, El cante no sé si n'está de pleno, Mira que'n viu molt de tranquil, ¡Que n'e, de pesada!, ¡Que n'e, de simple!, ¡Que n'e, de bo!* Es pot observar que el pronom adverbial té caràcter pleonàstic en tots els casos i que, quan apareix l'atribut juntament amb el pronom, aquell ha d'anar acompanyat obligatòriament de la preposició *de*, perquè manté cert sentit partitiu.

Si els exemples que hem exposat abans ens demostren que el pronom és atribut del subjecte oracional, també en podem aportar algun, concretament amb el verb *dir*, on el pronom és atribut del complement del verb: *A esto blat li'n diguem vestit, Alló'n diguem grapes, Això li'n diguem lo topí, Açò li'n divem lo peu de l'aladro, A ixos lis ne diuen bozudos*. Tanmateix, el caràcter pleonàstic del pronom adverbial en aquests exemples és palès, ja que en tots ells s'inclou l'atribut exprés.

f) Finalment, s'ha de destacar l'ús expletiu del pronom *en*: tots aquells casos en què el pronom *en* apareix sense realitzar una funció concreta, sense cap valor gramatical explícit. En aquest sentit, no és estrany trobar-lo juntament amb els verbs pronominals de moviment, com ja succeïa des d'antic en aragonès i en català:³⁶ *anar-se-ne, anar-se'n, tornar-se-ne, tornar-se'n, baixar-se-ne, baixar-se'n, entrar-se-ne, entrar-se'n, entrar-se-ne, entrar-se'n, saller-se-ne, sallir-se-ne, llevar-se-ne, portar-se-ne, portar-se'n*. Com podem veure, el pronom ha perdut tot el seu valor, que potser va ésser locatiu en un principi; d'aquesta manera, resta només com una marca que accentua el caràcter pronominal d'aqueixos verbs:³⁷ *Mo n'anam, Mo n'anem, Se'n van anar molt contenz, Ny'ha molts que se'n van al castellà, Los disabtes se'n van cap a la discoteca, Me'n baixo en tu, Se'n puiave i se'n baixave cada dia, Al millor se'n baixave l'agüela, Mo'n portavem vint mil duros, Dentra-te-ne que tindràs fret, Se'n van tindre que tornar cap a casa, Me'n sallgo al carrer*.

³⁴ Vid. ALSINA, *Funcions*, p. 98, qui planteja una aproximació a les funcions del pronom *en* des d'una perspectiva transformacional.

³⁵ BADÍA, *Gram. cat.*, § 111.1, indica que és un ús que la gramàtica normativa catalana no accepta, encara que hi ha casos a la parla col·loquial: *¡Que n'es, de simpàtic!; No podeu saber com n'estava, de content!; Necessitava un metge i no sabia que ell n'era un de bo*. També afirma, en un altre lloc, que la substitució de l'atribut (o predicatiu) és una característica pròpia d'aquest pronom, tant en català com en aragonès antic (BADÍA, *Complementos*, § 190), encara que als parlars dialectals aragonesos és una construcció poc freqüent (*Complementos*, § 208), al igual que a la nostra comarca. Així mateix, vid. ALSINA, *Funcions*, p. 105.

³⁶ Vid. ALVAR, *Dialecto*, § 195.2; MOLL, *Gram. hist.*, § 520. Avui, és el valor del pronom adverbial que més viu es manté i es troba des d'Ansó fins a Benasc (BADÍA, *Complementos*, § 198).

³⁷ Així opina també ARNAL, *Puebla de Castro*, p. 159.

També té valor expletiu amb altres verbs com *riure-se'n*, *riure-se-ne*, *redir-se'ne*, *burlar-se-ne*, *burlar-se'n*, *fotre-se'n*, *fotre-se-ne*, *foter-se-ne*: *Mo n'hem rediu molt a gusto*, *Se mo'n riuen*, *No te'n burilles del pobre home*, *Antes te se'n fotiven*, *Me se'n riven de la forma que parlava*, *A io tant se me'n fot*, *Io no me'n fotive de la manera de parlar d'ells*.

Per últim, comentarem una característica prou generalitzada en català col·loquial i vulgar: en alguns verbs molt emprats amb *en* aquest pronom ha estat considerat com un prefix, de manera que neixen formes verbals com *enllevar-se*, *emportar-se*, *emporta(r)'s*, *enriure's*, i inclús s'arriba a les construccions pleonàstiques *No te n'enrigues*, *Te lo'n poz enllevar*, *Te n'amportes lo que vulgues*. Però no és un comportament massa estès per la nostra comarca, i només l'hem localitzat en casos molt esporàdics i que segurament responen a un hàbit individual d'alguns parlants.

4. LA FORMA PALATALITZADA NY'

Una de les funcions més importants dels pronoms adverbials és la seva capacitat d'aparèixer amb el verb impersonal 'haver' expressant l'existència. Efectivament, els parlars de La Llitera tampoc s'aparten d'aquesta característica, malgrat que, en aquestes situacions, s'utilitza una variant dels pronoms adverbials diferent de les analitzades fins ara; a la nostra comarca es localitza la forma palatal *ny'* [ɲ]: *Ha ny'haviu molta relació*, *Ny'hai güegos que se fecundan*, *Ny'havia una de la província de Saragosa*, *No ny'ha cap problema en això*, *No ny'ha masa diferència*, *Preferiria que a la'scuela ny'haguesa una sola llengua*.

Sobre la seva procedència s'han aportat fonamentalment dues explicacions:

a) Badia opina que la palatalització és resultat de l'assimilació dels dos pronoms adverbials (*ne + hi*); això és conseqüència de que, a la parla ràpida, es va accentuar més l'element vocàlic palatal, el qual va acabar per afectar el fonema nasal, de manera que el va palatalitzar també.³⁸ Moll coincideix amb Badia al parlar d'aglutinació dels dos pronoms adverbials.³⁹

b) Gazdaru considera equivocada la proposta de Badia perquè hi ha formes verbals que ja posseeixen el pronom adverbial *IBI* en posició enclítica, com pot ésser *ñai*. Per a ell, *ñ'* (o *ny'*) és el resultat d'una simple i normal evolució fonètica de *ne* davant *a*; el procés seria el següent: *ne + hay* > [neaj] > [nɲaj] > [ɲaj].⁴⁰ Aquesta

³⁸ BADIA, *Complementos*, § 177. De totes maneres, qui segurament va postular per primera vegada aquesta assimilació entre les dues formes pronominals va estar Joaquín Costa a l'any 1879, ja que es va adonar de «la concurrencia del pronombre *en* con el adverbio *hi*» (*Ribagorzano*, p. 394). Posteriorment, Alcover en una breu aproximació al parlar de Tamarit de Llitera —de 1921— novament apunta la confluència de *ne* i *hi* en un únic so palatal [ɲ] (ALCOVER, *Tamarit*, p. 29).

³⁹ MOLL, *Gram. hist.*, § 218.

⁴⁰ GAZDARU, *Hic*, p. 39. Enfront d'aquesta teoria, Badia afirma que la palatalització per ell proposada és totalment possible, malgrat que hi hagi formes verbals que posseeixen un enclític *-y*, com és el cas de *ñai*; a més, la repetició pleonàstica dels complements és un altre tret molt estès (*Ibi e Inde*, p. 70, n. 1), també als parlars lliterans, com podem veure.

és també l'explicació d'Alvar, qui considera que la palatalització és senzillament l'evolució de *ne* davant d'una vocal inicial: *ne* + vocal inicial > *ny* + vocal inicial > *ñ* + vocal inicial.⁴¹

Tant si acceptem una teoria com si acceptem l'altra, queda clar que la variant palatal dels pronoms adverbials ha perdut el seu contingut significatiu en la majoria dels casos i resta com un simple exponent de la impersonalitat del verb *haure* (o *haver*). Fins a quin punt haurà arribat la lexicalització que la partícula *ny'* ha passat a ésser un element inseparable del verb quan es vol indicar l'existència, de manera que totes les formes del verb impersonal presenten aquest pronom adverbial: *Ny'haveva dos o quatre personas, No ny'hai escuela ni res, Allí ny'heva dos casas, Ny'ha coses que son diferentes, Ny'ha que cobren dos-centes mil, Ny'ha quatre pastels pa cada uno, Ny'haurà tronades*. Aquesta lexicalització es manifesta encara més quan juntament amb la variant palatal apareix *ne* partitiu, malgrat que sigui ja un component de *ny'*:⁴² *En ny'haveva de maestros i maestra, Esto an n'ha ny'havit una pudor (de forasters), No crego que ne ny'heiga pa toz (de coca), Encà'n ny'ha (de trills)*.

Per altra banda, és possible enregistrar la variant *ny'* unida al verb *ser* amb aquella mateixa funció, en lloc de *ny'haure*: *No ny'ere res que veure, Quan ny'ere escuela, L'any pasat tamé ny'ere dos ací, Ny'ere vegades que enragonavem així, Ny'ere poques ganes de treballar*. Però hem comprovat que en tots aquests exemples únicament s'empra el pretèrit imperfecte d'indicatiu del verb *ser*; això ens reflexa que *ny'ere* es conserva en aquests parlars com a fórmula estereotipada per a l'expressió de l'existència en un temps passat (en qualsevulla altra situació temporal, la construcció utilitzada serà *ny'haure* o *haver-hi*). Dins de la nostra comarca, l'hem localitzada a El Campell, Baells, Valdeïllou, Camporreïls, Castellonroi, Natxà i Estopanyà.

L'ús de les partícules derivades d'IBI i INDE amb el verb 'haver' com a simples marques d'impersonalitat es coneix a la gran majoria dels parlars dialectals d'Osca, mentre que a les províncies de Saragossa i Terol només en aquells punts que mantenen característiques lingüístiques catalanes.⁴³ Tanmateix, l'emprament de la variant palatalitzada es troba molt més restringit: amb el verb 'haver' s'ha documentat Bielsa, Campo, Benasc, Graus, Torres del Obispo, Juseu, Aler, Mequinensa, Baix Matarranya, La Codonyera, Vall-de-rroues, Calaceit i Pena-roja,⁴⁴ dins del

41 ALVAR, *Graus*, p. 23, n. 41.

42 Així ho enregistra igualment Quintana al Baix Matarranya (*Baix Matarranya*, p. 176) i Badia a Graus (*Complementos*, § 177).

43 Vid. les dades que recopila BENÍTEZ, *Verbo haber*, p. 139, un treball que ens aproxima a l'ús dels pronoms adverbials com a marques d'impersonalitat dins de l'espai geogràfic aragonès; cfr. també els mapes 1696, 1697 i 1698 de l'ALEANR.

44 Vid. respectivament BADIÀ, *Complementos*, § 177; QUINTANA, *Capcir*, p. 295; MORET, *Mequinensa*, p. 94; QUINTANA, *Baix Matarranya*, p. 176; QUINTANA, *La Codonyera*, p. 61; BENÍTEZ, *Verbo haber*, p. 134. Volem advertir que l'ALEANR no recull a Azanuy la variant palatal *ñ'*, però les nostres enquestes reflexen que *ñ'* gaudeix en aquesta localitat lliterana d'una completa vitalitat entre tots els grups de parlants.

territori aragonès; a Cardós i Vall Ferrera, dins de la regió catalana;⁴⁵ amb el verb 'ésser', cap dels estudis sobre les varietats dialectals catalanes i aragoneses el testimoni, per la qual cosa l'haurem de considerar un tret que caracteritza els parlars d'unes determinades poblacions de La Llitera.⁴⁶

5. FINAL

Com a resum de tot allò que hem exposat sobre les funcions i els valors dels pronoms adverbials a La Llitera, podem dir que:

a) Pel que fa als derivats d'IBI, s'ha observat en aquesta comarca la convivència de dues formes: l'aragonesa *hie* i la catalana *hi*, coneguda també pels parlars aragonesos. Però la utilització d'ambdues variants no és la mateixa en totes les modalitats comarcals: la zona 1 posseeix la forma *hie* en uns contextos fònics determinats, pràcticament de manera sistemàtica —tret d'alguns casos de caràcter individual—, tant en posició proclítica com enclítica; en canvi, a les zones 2 i 3 és la variant *hi* la que trobem la majoria de les ocasions, suplint inclús *hie*, quan aquesta seria la forma esperada.

Així i tot, des d'una perspectiva sintàctica, comprovem una completa homogeneïtat, perquè les funcions d'aquest pronom coincideixen en totes les localitats de La Llitera. Entre tots els valors estudiats, sense cap dubte, és el de complement indirecte el que destaca per damunt dels altres: aquest ús apareix quan el pronom de datiu *li* s'uneix amb un altre d'acusatiu (*lo hi faré*); però hem observat en aquesta comarca que el pronom adverbial *hi* també equival al datiu plural *lis* en les mateixes circumstàncies (*els/los hi/hie faré*) —i no únicament al datiu singular, com en català—. Aquesta característica és considerada dialectal i vulgar per la norma catalana, però a la nostra comarca ha passat a ésser una regla fonamental per a la combinació dels pronoms àtons.

b) En relació amb els derivats d'INDE, a La Llitera s'han localitzat els mateixos que tenen el català i els parlars dialectals aragonesos: *en, ne, n', 'n*. L'emprament de totes aquestes variants està determinat també pels contextos fònics en què es troben *i*, en aquest sentit, s'adverteix una homogeneïtat comarcal més accentuada; només s'ha d'exceptuar el cas de *'n*, que a la zona 1 únicament s'utilitza en posició proclítica, mentre que a les zones 2 i 3 igualment en posició enclítica. Pel que fa als valors dels derivats d'INDE, destaquem especialment el partitiu, present en molts dels exemples enregistrats.

c) Per últim, hem de ressaltar la presència en tota la comarca de la variant *ny'*, resultat de la fusió dels dos pronoms adverbials llatíns. S'utilitza amb el verb *haure*

⁴⁵ COROMINES, *Cardós*, § 46.

⁴⁶ Per a marcar la impersonalitat del verb *haver*, el català comú només usa *hi* (BADIA, *Gram. cat.*, § 110).

(ny'haure) quan es vol assenyalar existència, encara que algunes poblacions, com Castellonroi, Valldellou i Estopanyà, també empren el pronom *hi* (*hi haure*, *haver-hi*), com en català. A més, hem enregistrat l'ús del verb *ser* amb aquest valor, acompanyat sempre de *ny'*, malgrat que només en la seva forma d'imperfet d'indicatiu (*ny'ere*), en alguns punts com El Campell, Baells, Valldellou, Natxà, Camporrells, Castellonroi i Estopanyà.

6. BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, *Tamarit* = Antoni M. ALCOVER, «La conjugació i qualque cosa més del dialecte de Tamarit de Llitera», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, XII (1921-1922), pp. 26-30.
- ALEANR = Manuel ALVAR, Tomás BUESA, Antonio LLORENTE i Elena ALVAR, *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 vols., Madrid, CSIC-IFC, 1979-1983.
- ALSINA, *Funcions* = Àlex ALSINA, «Assaig de definició de les funcions del pronom *en*», *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit. 4. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. XII*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, pp. 95-121.
- ALVAR, *Ansotano* = Manuel ALVAR, «Repertorio ansotano. Encuestas de 1950», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXX-XXXIII (1978), pp. 21-48.
- ALVAR, *Catalán* = Manuel ALVAR, «Catalán y aragonés en las regiones fronterizas», *Archivo de Filología Aragonesa*, XVIII-XIX (1976), pp. 135-184.
- ALVAR, *Dialecto* = Manuel ALVAR, *El dialecto aragonés*, Madrid, Gredos, 1953.
- ALVAR, *Graus* = Manuel ALVAR, «Dos cortes sincrónicos en el habla de Graus», *Archivo de Filología Aragonesa*, VI (1954), pp. 7-74.
- ALVAR, *Jaca* = Manuel ALVAR, *El habla del Campo de Jaca*, Salamanca, CSIC, 1948.
- ARNAL, *Puebla de Castro* = M.ª Luisa ARNAL, *El habla de La Puebla de Castro (Huesca). Estudio morfosintáctico*, Zaragoza, 1986 (Tesi de Llicenciatura, mecanografiada).
- BADÍA, *Gramàtica històrica* = Antoni BADIA MARGARIT, *Gramàtica històrica catalana*, València, Ed. Tres i Quatre, 2.ª ed. en català, 1984.
- BADÍA, *Bielsa* = Antonio BADÍA MARGARIT, *El habla del Valle de Bielsa*, Barcelona, CSIC, 1950.
- BADÍA, *Complementos* = Antonio BADÍA MARGARIT, *Los complementos pronominalo-adverbiales derivados de IBI e INDE en la Península Ibérica*, Madrid, Anejo XXXVIII de la RFE, 1947.
- BADÍA, *Gram. cat.* = Antonio BADÍA MARGARIT, *Gramàtica catalana*, Madrid, Gredos, 1962.
- BADÍA, *Ibi e Inde* = Antonio BADÍA MARGARIT, «Sobre "ibi" e "inde" en las lenguas de la Península Ibérica», *Revista de Filología Española*, XXXV (1951), pp. 62-74.
- BADÍA, *Morf. arag.* = Antonio BADÍA MARGARIT, «Sobre morfología dialectal aragonesa», *-Boletín de la Academia de Buenas Letras*, XX (1947), pp. 57-123.
- BALLARÍN, *Benasque* = Ángel BALLARÍN CORNEL, «El habla de Benasque», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, XXX (1974), pp. 99-215.
- BAYO, *Comedia* = M.ª Luisa BAYO BUENO, *La comedia chesa «Quien bien fa, nunca lo pierde», de Domingo Miral. Estudio lingüístico*, Zaragoza, IFC, 1975.
- BENÍTEZ, *Verbo haber* = M.ª Pilar BENÍTEZ, «El verbo *haber* como forma no auxiliar en el ámbito aragonés», *Archivo de Filología Aragonesa*, XLII-XLIII (1989), pp. 131-140.

- CARPI, *Tamarite* = Joaquín DE CARPI Y ZAIDÍN, Joaquín DE CARPI Y CASES, *El dialecto de Tamarite de Litera*, Tamarite de Litera, 1981.
- COROMINES, *Cardós* = Joan COROMINES, «El parlar de Cardós i Vall Ferrera», *Entre dos llenguatges*, II, Barcelona, Curial, 1976.
- COROMINES, *Noms* = Joan COROMINES, «Els noms dels minicipis de la Catalunya aragonesa», *Estudis de toponímia catalana II*, Barcelona, Ed. Barcino, 1965, pp. 43-141.
- COSTA, *Ribagorzano* = Joaquín COSTA, «Dialectos ribagorzanos y demás aragoneses-catalanes y catalanes-aragoneses», inclòs a «Los dialectos de transición en general y los celtibéricos en particular», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, III (1879), pp. 2-3, 18-19, 33-35 y 41-42 (reproduït a Eloy FERNÁNDEZ CLEMENTE, *Estudios sobre Joaquín Costa*, Universidad de Zaragoza, 1989, pp. 387-400).
- FABRA, *Gramàtica* = Pompeu FABRA, *Gramàtica catalana*, Barcelona, Ed. Teide, 14.ª ed., 1990.
- FARO, *Santisteba* = Agustín FARO FORTEZA, «Fonología y morfología del habla de Santisteba», *Alazet*, 1 (1989), pp. 49-72.
- GAZDARU, *Hic* = D. GAZDARU, «HIC, IBI, INDE, en las lenguas ibero-románicas», *Filología*, II (1950), pp. 29-44.
- GONZÁLEZ GUZMÁN, *Aragüés* = Pascual GONZÁLEZ GUZMÁN, *El habla viva del Valle de Aragüés*, Zaragoza, CSIC, 1953.
- HAENSCH, *Alta Ribagorza* = Günther HAENSCH, *Las hablas de la Alta Ribagorza*, Zaragoza, IFC, 1960.
- MARTÍN *et al.*, *Estudios* = M.ª Antonia MARTÍN, M.ª Rosa FORT, M.ª Luisa ARNAL i Javier GIRALT, *Estudio sociolingüístico de la Franja Oriental de Aragón*, Zaragoza, Seminario de Investigaciones Lingüísticas, 1995.
- MENÉNDEZ PIDAL, *Manual* = Ramón MENÉNDEZ PIDAL, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, Espasa-Calpe, 19.ª ed., 1987.
- MOLL, *Gram. hist.* = Francisco de B. MOLL, *Gramática histórica catalana*, Madrid, Gredos, 1952.
- MORET, *Mequinenza* = Héctor MORET I COSO, «Aproximació al parlar de Mequinenza», *Alazet*, 2 (1990), pp. 83-112.
- MOTT, *Gistaín* = Brian MOTT, *El habla de Gistaín*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1989.
- NAGORE, *Panticosa* = Francho NAGORE, *El aragonés de Panticosa. Gramática*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1986.
- QUINTANA, *Baix Matarranya* = Artur QUINTANA, «Els parlars del Baix Matarranya», *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6. *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XIV, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, pp. 155-187.
- QUINTANA, *Capcir* = Artur QUINTANA, «Encara més capcir: els parlars orientals de Sarró (Baixa Ribagorça Occidental)», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXVII. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, pp. 271-308.
- QUINTANA, *La Codonyera* = Artur QUINTANA, «El parlar de La Codonyera», *Estudis Romànics*, XVII (1976-1980), pp. 1-253.
- SISTAC, *Ribagorçà* = Ramon SISTAC, *El ribagorçà a l'Alta Llitera*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1993.
- VENY, *Parlars* = Joan VENY, *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 9.^a ed., 1991.